

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN
TYRKERFRYGT OG TYRKERSKAT

ISLAMOFOBI, RELIGION OG POLITIK
HOS TEOLOGER OG REGENTER
I REFORMATIONSTIDENS DANMARK

1556

KIRKEHISTORISKE STUDIER

III. række nr. 14

*Udgivet af Afdeling for Kirkehistorie,
Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet*

Tyrkerfrygt og tyrkerskat

Martin Schwarz Lausten

Tyrkerfrygt og tyrkerskat

Islamofobi, religion og politik hos teologer og
regenter i Reformationstidens Danmark

Forlaget ANIS
København 2010

*Tyrkerfrygt og tyrkerskat
Islamofobi, religion og politik hos teologer og
regenter i Reformationstidens Danmark*
Martin Schwarz Lausten

© Forfatteren og Forlaget ANIS, 2010

Bogen er sat med Garamond på Religionspædagogisk Center,
trykt hos Specialtrykkeriet

ISBN-13: 978-87-7457-513-9

Omslag: *Mindgame*

Forsideillustrationen viser, hvordan teologerne fortolkede tyrkernes fremmarch mod Europa: Guds straffende hånd pisker de kristne på jorden, fordi de ikke lever, som de bør. Straffen kan fx bestå deri, at landet overfaldes af fjender. Kirken i baggrunden er stukket i brand. De kristnes eneste mulighed er at angre og bede Gud om at ophøre med straffen. Fra Andreas Musculus: *Prophecey vnd Weissagung*, Franckfurt a.d. Oder 1557

Udgivet med støtte fra Jens Nørregaard og Hal Kochs Mindefond,
Pastor Niels Møgelvangs Litteraturfond og Den Hielmstjerne-
Rosencroneske Stiftelse

Forlaget ANIS
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.anis.dk

Indhold

Forord.....	7
I. Indledning	9
II. Holdningen hos teologerne	19
1. Tyske lutherske teologer.....	19
Martin Luther.....	20
Justus Jonas.....	26
Philipp Melanchthon.....	35
Johannes Brenz.....	43
Andreas Musculus.....	55
Johann Spangenberg.....	58
2. Reformkatolske teologer.....	63
Erasmus af Rotterdam.....	63
Poul Helgesen.....	67
3. Danske lutherske teologer.....	80
Hans Tausen.....	80
Peder Palladius.....	82
Niels Hemmingsen.....	95
4. Kirkeordinansen af 1537/1539.....	102
5. Fremmedartiklerne, 1569.....	103
6. Salmer mod <i>tyrken</i>	106
Behold os, Herre, ved dit ord.....	107
Antityrkiske salmer i Hans Thomissøns salmebog, 1569.....	112
7. Bønner mod <i>tyrken</i> - Ekstraordinære bededage, 1553.....	119
Peder Tidemands bønnebog, 1563.....	122
Hans Christensen Sthens bønnebog, 1571.....	124
8. Folkelige skrifter om <i>tyrken</i>	128
Melchior Lorck: Ein liedt vom Türcken vnd Antichrist, 1559/1568 ...	130
En sandru, gruelig oc forskreckelig ny Tidende aff Vngern, 1576.....	135
Den Blodige oc Gruelige Slachting, 1579.....	136
Herodis Bancket eller Giestebud, 1581.....	137
Sultan Suleimans opsigelsbrev til kong Ferdinand.....	143

III. Holdninger hos kongerne og hertugerne	149
1. Kong Christian III's periode, 1541-1558	149
Kejser Karl V's krav om tyrkerskat, 1521-1554	149
Christian III's informationer om tyrkerfaren	154
Christian III's og hertugerne Hans og Adolfs reaktioner på kravene	160
Kejserne Karl V's og Ferdinand I's krav om tyrkerskat, 1554-1559	180
Christian III's informationer	185
Christian III's og hertugerne Hans og Adolfs reaktioner på kravene	200
2. Frederik II's periode, 1559-1588	215
Kejserne Ferdinand I's og Maximilians krav på tyrkerskat, 1559-1576.....	215
Frederik II's informationer	222
Frederik II's og hertugerne Hans og Adolfs reaktioner på kravene, 1559-1576.....	239
Kejser Rudolfs "tyrkerrigsdag" i Augsburg, 1582	264
Frederik II's informationer	265
Frederik II's og hertug Adolfs reaktioner på kravene, 1582-1588.....	268
IV. Religiøse, politiske og økonomiske aspekter	277
V. Zusammenfassung in deutscher Sprache.....	291
VI. Kilder og litteratur	297
1. Utrykte kilder	297
2. Trykte kilder og litteratur	299
3. Forkortelser	312
Register.....	313

FORORD

Tyrkernes fremmarch i Østeuropa og på Balkan i 1500-tallet udløste skræk og rædsel i det tyske kejserrige. Man frygtede deres militære overlegenhed og var sikre på, at de ville udbrede deres religion, islam, i de områder, som de indtog. Rigsdagene vedtog en række ekstra skatter til oprustning og forsvar. Både Martin Luther, hans kolleger og katolske teologer skrev flammende skrifter mod de muslimske tyrker, som de betragtede ud fra en religiøs synsvinkel.

I bogens første del vises, hvorledes teologer i Danmark, som ikke var truet direkte af tyrkerne, stillede sig til deres tyske trosfællers reaktioner. De danske konger i reformationstiden var samtidig hertuger af Holsten, der var et len under den tyske kejser. Bogens anden del beskæftiger sig med de ekstraskatter, *tyrkerskatter*, som også blev afkrævet Holsten. Det undersøges bl.a., om Holsten betalte, hvorledes regenterne argumenterede, hvor store beløb det drejede sig om. Undersøgelserne bygger på trykte og navnlig en stor mængde utrykte kilder fra 1500-tallet.

Ved fremlæggelsen af denne undersøgelse vil jeg takke kolleger for oplysninger og drøftelser, rektor, professor Eberhard Harbsmeier for sproglig revision af den tyske sammenfatning og personalet i Rigsarkivet og Det Kgl. Bibliotek for vanlige hurtige og effektive ekspeditioner.

Endelig retter jeg en tak til bestyrelserne for de fonde og legater, som har støttet udgivelsen.

Det er mig magtpåliggende at gøre opmærksom på, at bogen ikke er tænkt som bidrag til aktuelle debatter af religiøs, social og politisk art. Den indeholder resultaterne af en undersøgelse af et historisk emne fra 1500-tallet, hvis baggrund, disposition og omfang er nærmere beskrevet i indledningen.

København d. 10. februar 2010, Martin Schwarz Lausten

I. INDLEDNING

Den frygt for tyrkerne (muslimerne), som var udbredt i det kristne Europa i senmiddelalderen og i 1500-tallet, kom også til orde i Danmark og i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Det var først og fremmest teologerne, som formulerede den. I denne fremstilling undersøges, hvilket omfang og hvilke motiver, den havde, hvordan den kom til orde, om den havde begrundelse i virkeligheden og hvilke formål, den skulle tjene. Desuden redegøres der nærmere for de skatter, som den tyske kejser krævede for gennem oprustning at imødegå den fare, som tyrkerne udgjorde. Periodens to danske konger var som fyrster af hertugdømmet Holsten forpligtet til også at udrede disse såkaldte tyrkerskatter. I denne sammenhæng er det vigtigt først at indkredse nærmere, hvilke informationer de danske regenter kom i besiddelse af. Perioden begrænses til reformationstiden, dvs. tiden under kong Christian III (1536-1559), hvor den lutherske reformation gennemførtes og reformatiionskirken oprettedes og under efterfølgeren kong Frederik II (1559-1588), hvor reformatiionskirken konsolideredes i landet.

Ordet *tyrkerskat* betegnede den krigsskat, som det tyske rige skulle bruge til at bekæmpe den tyrkiske sultan og hans tropper. Den blev bevilget på de tyske rigsdage, og den kaldtes også ofte *tyrkerhjælp*. Ordet *hjælp* havde i 1500-tallet en lidt anden mening end i nutiden. Det betød ganske vist “bistand” og “understøttelse”, men desuden betegnede det den krigsmagt, som man anså for at være nødvendig til at bekæmpe det, man anså for at være en fare. *Tyrkerhjælp* betegnede altså ikke en hjælp til tyrkerne, men tværtimod det middel, som man skulle anvende for at bekæmpe tyrkerne. Tyrkerskat og tyrkerhjælp var altså det samme og den tyrkerhjælp/tyrkerskat kunne en-

ten være en *ilhjælp* (*eilende Türkenhilfe*), eller en *vedvarende hjælp* (*beharrliche Türkenhilfe*).¹ Men tyrkerne blev ikke blot betragtet som almindelige fjender. De var muslimer, og i det kristne Europa var mange overbevist om, at de ville udrydde kristendommen og gennemføre islam som religion, dersom de fik magten. Uanset at førende teologer og politikere godt vidste, at sagen ikke forholdt sig så enkelt, blev dette fremført i den kristne propaganda, hvor man også brugte ordene *tyrker* og *muslimer* i flæng.

De politiske og især de militærpolitiske forhold mellem tyrkerne og det tyske kejserrige skal behandles senere i de relevante afsnit. Til indledning skal her blot nævnes et par af hovedfaserne. Det tyrkiske rige, grundlagt af Osman I (1299, "det osmanniske rige"), blev i løbet af de følgende århundreder det største muslimske imperium og stærkeste militærmagt. I 1300-tallet underlagde riget sig Bulgarien, Serbien, Grækenland, Bosnien, Albanien, i 1453 indtog osmannerne Konstantinopel, som lidt senere blev gjort til rigets hovedstad, og under sultan Selim I (1512-1520) besejredes perserne, Syrien, Palæstina, Ægypten, det vestlige Arabien med Mekka og Medina samt dele af det nordvestlige Afrika. Den tyrkiske sultan blev den ledende skikkelse i hele den muslimske verden med både politisk og religiøs overherredømme. Selim I's søn og efterfølger Suleiman den Prægtige (regent 1520-1566) fortsatte ekspansionen, erobrede Beograd (1521) og øen Rhodos (1522), som var det kristne Europas forpost i Mellemøsten, og i slaget ved Mohács (1526), hvor kong Ludvig II af Ungarn og Bøhmen faldt, besejrede han ungarene. De langvarige kriser, som nu beherskede udviklingen i Ungarn, fik den allerstørste betydning for forholdene i det tyske kejserrige. Efter at kejser Karl V's broder, Ferdinand, var blevet valgt til konge af Ungarn og Bøhmen, var en konfrontation mellem kejserfamilien og det tyrkiske rige uundgåelig. Den ungarske Woiwode Johann Zápolya (1487-1540) slog sig op som modkonge og fik støtte af den tyrkiske sultan. I 1529 erobrede sultan Suleiman Ofen i Ungarn, lod Zápolya krone til konge og rykkede frem mod Østrig, besatte Wien, men trak sig tilbage igen efter få ugers belejring. Konflikten

1. Wolfgang Steglich: *Die Reichstürkenhilfe in der Zeit Karls V.*, i: *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, Bd. 11, 1972, 9.

mellem Zápolya og Ferdinand fortsatte, men endte med en aftale i 1538, hvor de delte Ungarn, dog med den klausul, at Ferdinand skulle være eneregent efter Zápolyas død. Men da denne indtrådte (1540) krævede hans enke Isabella tronen til den mindreårige søn Johann Sigismund Zápolya, bad sultan Suleiman om hjælp, og da han havde besejret Ferdinands hær, proklamerede han Johann Sigismund som konge under ham som øverste regent. En tyrkisk guvernør og en garnison blev anbragt i den ungarske hovedstad. Under den heftige *tyrkerfrygt*, som fra Ungarn og Østrig bredte sig til hele det tyske rige lykkedes det at samle en rigshær, som under ledelse af kurfyrste Joachim II af Brandenburg skulle standse de tyrkiske tropper. Men dårlig planlægning og økonomi og elendig ledelse endte med et forsmædeligt nederlag til de tyske tropper (1542). Til dette kom kejserens problemer med den franske konge, som i sin uophørlige aggression mod kejser Karl V var gået i forbund med sultan Suleiman (1536), og i 1542 udbrød den fjerde krig mellem kejseren og ham, som med sig havde Danmark, Sverige, Skotland og hertugen af Cleve. Men kejser Karl V fik atter gennem rigsdagen i Speyer 1544 og fredsaftalen med den franske konge i Crépy i 1544 hænderne frie til at tage sig af det tyrkiske problem. I 1545 kunne han indgå våbenstilstand med sultanen, og den afløstes i 1547 af en fredsaftale, men den var dyrekøbt, og indebar bl.a., at kong Ferdinand årligt skulle betale en stor tribut til sultanen. Den centrale og sydlige del af Ungarn forblev en tyrkisk provins. Transsylvanien blev styret af Zápolya under sultanens overherredømme. Kun en smal stribe land i den vestlige og nordlige del af Ungarn hørte under habsburgerne. Trods aftalen forekom talrige grænsestridigheder mellem parterne, våbenstilstande afløste hinanden, og i 1565 udbrød en regulær krig mellem Suleiman og kejser Maximilian II. Fredsaftalen (1568) bekræftede stort set status quo og blev forlænget i flere omgange, indtil *den lange tyrkerkrig* (1593-1606).²

2. John W. Bohnstedt: *The infidel Scourge of God: The Turkish Menace as seen by German Pamphleteers of the Reformation Era*, i: *Transactions of the American Philological Society*, New Series, Vol. 58, Part 9, Philadelphia 1968, 1-58. Maurus Reinowski: *Türkei*, i: TRE 34, 2002, 171-180, her 171-173. Armin Kohnle:

På rigsdagene i det tyske rige ønskede kejseren bevillinger til oprustning mod tyrkerne, enkelte gange til regulære krigstogter, mange gange til udbygning af fæstningsværker langs den ungarske grænse. I hvert eneste tilfælde rejstes selvsagt en stor debat mellem rigsdagens deltagere, både på grund af beløbenes størrelser – de voksede i løbet af 1500-tallet til enorme beløb – men også fordi kravene om *tyrkerskatten* naturligt nok kom til at blive et led i det store opgør mellem de lutherske og den katolske kejser, pavestolen og de katolske politiske magter. Indtil midten af 1500-tallet benyttede de evangeliske sig af tyrkerfaren på den måde, at de forlangte religionspolitiske indrømmelser for at yde støtte til kejserens oprustninger. Enkelte forskere har derfor hævdet, at den lutherske bevægelse faktisk kan takke tyrkerne for, at de indirekte kom til at fremme udbredelsen og konsolideringen af lutherdommen. Det er dog stadig et omdiskuteret emne, i hvilket omfang dette er rigtigt.³

Slaget ved Mohács (1526) rystede hele det kristne Europa, hvor man forventede, at tyrkerne ville marchere videre, erobre Østrig og derefter det tyske rige. Der opstod en *tyrkerfrygt* og et *tyrkerhad*, som beherskede de kristne riger helt til trediveårskrigen.⁴ Bortset fra de politiske initiativer udløste tyrkerfrygten også en stor litterær aktivitet, teologiske skrifter, pamfletter, viser, traktater. En særlig litteraturart opstod, *Türckenbüchlein*, hvis første eksemplarer udkom i 1522 (se s. 92).⁵

Türkenkriege, smst. 181-183. N. Jorga: *Geschichte des Osmannischen Reiches nach den Quellen dargestellt* 3. Band, bis 1640, (Karl Lamprecht (Hg.): *Allgemeine Staaten-geschichte* 37. Werk), Gotha 1910. Johs. Janssen: *Geschichte des deutschen Volkes*, III, Freiburg im Breisgau 1883, 155-160. 243-251. 286-299. 470-482. 519-533.

3. S.A. Fischer-Galati: *Ottoman Emperialism and German Protestantism 1521-1555* (*Harvard Historical Monographs* XL III) Cambridge 1959. Her hævdes, at tyrkernes aggressive politik gavnede udbredelsen af lutherdommen. Kritiske bemærkninger hertil findes bl.a. i Wolfgang Steglich: *Die Reichstürkenhilfe in der Zeit Karls V.*, in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, hg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt durch Herbert Schottelius, 11, 1972, 7-55,

4. Hans Joachim Kissling: *Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15. und 16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines "Komplexes"*, i: Mathias Bernath (Hg.): *Südost-Forschungen*, Bd. XX III, München 1964, 1-18.

5. Carl Göllner: *Turcica*, III, *Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, Bucuresti 1978.

Ach Herr Gott in dem höchsten thron
 Schau diesen grossen jamer an
 So der Thürkisch wilend Thyrant
 Im Wiener walde hat gethan
 Ellendt ermoit junckfraw vnd frawen
 Die kindt mitten enzwey gehawen
 Zertretten vnd enzwey gerissen
 An spizig psäl thet er sie spissen
 O vnser hyrte Ihesu Christ
 Der du gnedig barmherzig bist
 Deyn zoren von dem volck ab wende
 Errett es auß des Thürcken hende.

J hanns Guldeumunde
 3d Nürnberg.

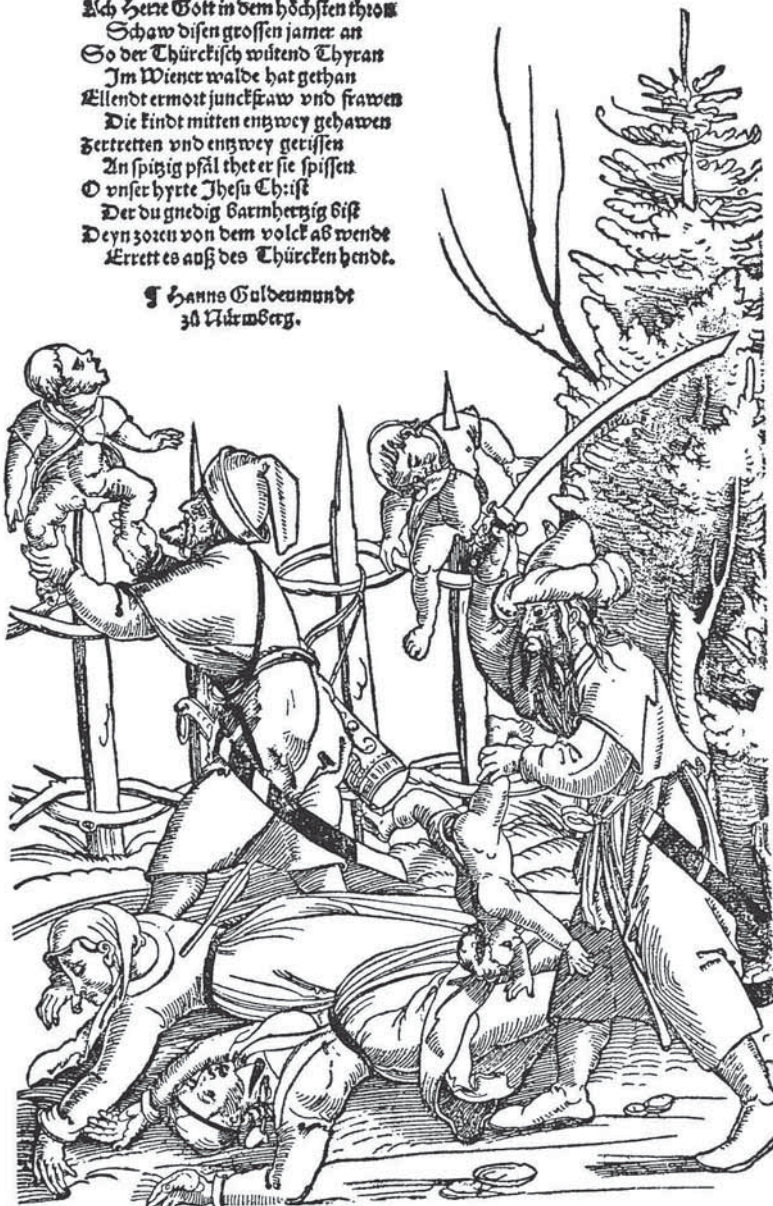

Illustration 1: Et karakteristisk billede fra den kristne antityrkiske propaganda. Kunstneren har vist, hvorledes kvinder skændes og myrdes og børn spiddes og dræbes på barbariske måder. I teksten anråbes Gud om at se den store elendighed, som den rasende, tyranniske tyrk har forøvet i Wienerwalde, og Kristus opfordres til at fjerne sin vrede fra folket og redde det ud af tyrkernes hænder.

Men hvad havde Danmark i reformationstiden med tyrkerfaren at gøre? Man kan forvente, at de førende teologer her i landet måtte være påvirket af dette emne, som optog de tyske teologer, hvis elever de var, så meget. Dette har da også vist sig at være tilfældet. Disse holdninger samt præsentationen af nogle folkelige antityrkiske skrifter behandles her i kap. II. I denne sammenhæng er det vigtigt at få et overblik over holdningerne hos de kendte tyske reformatorer, dels fordi de førende danske reformatorer i et og alt var afhængige af dem, dels fordi disse udenlandske teologers prædikensamlinger blev anvendt flittigt af den danske reformationskirkes præster, enten i originaludgaverne eller i de danske oversættelser. En præsentation af disse teologer kan således også give et indtryk af de synspunkter på tyrkerne, som de danske præster præsenteredes for. Et særligt afsnit vies her en undersøgelse af det syn på tyrkerne, som den førende katolske teolog i den danske reformationstid, Poul Helgesen, gav udtryk for.

Men dertil kommer, at Christian III og efterfølgeren Frederik II samtidig med, at de var konger af Danmark-Norge, var fyrster af Holsten. I 1544 blev det delt mellem kongen og hertugerne Hans og Adolf, og efter nogen turbulens blev Holsten et len under den tyske kejser, Karl V. Dvs. at det, som blev vedtaget på de tyske rigsdage, også gjaldt for hertugdømmet Holsten. Derved blev de holstenske fyrster præsenteret for de mange krav om betaling af *tyrkerskat* (*tyrkerhjælp*), som i 1500-tallet blev vedtaget på de tyske rigsdage. Hverken Danmark eller Holsten var på nogen måde truet af tyrkerne, så det kan derfor være interessant at undersøge, hvad de danske og holstenske regenter sagde til denne tyrkerskat, som så ofte blev opkrævet. Argumenterede de for eller imod den? Var regenterne påvirket af teologernes holdninger? Hvilke beløb drejede det sig om? Og hvorledes foregik opkrævningen af denne skat? Det er nogle af de spørgsmål, som skal besvares i kap. III, idet der i de enkelte kapitler først bringes oversigter over den politiske udvikling og kejsernes tyrkerpolitik, og de bevillinger om *tyrkerskat*, som rigsdagen vedtog. I denne forbindelse vil der også blive givet et indtryk af de informationer, som de danske konger modtog om den aktuelle tyrkerfare. På grund af de særlige forhold i Holsten vil det også være nødvendigt at inddrage holdningerne hos de to andre fyrster af Holsten, hertugerne Hans og Adolf.

Forsøgene på at trænge ind i forståelsen af den danske konges og hertugerne Hans' og Adolfs holdning til det tyske riges krav om tyrkerskat vanskeliggøres dog noget af, at de relevante dokumenter – som stort set alle er utrykte – ikke er samlet et enkelt sted. Man skal lede efter dem både i *De sønderjyske Fyrstearkivers* mange underafdelinger, især i hertug Hans den Ældres arkivalier, og i den danske regerings arkiver, dvs. *Tyske Kancellis indenrigske afdeling*. Begge steder er de vedkommende aktstykker spredt i forskellige grupper, bl.a. i brevvekslingerne med de kgl. statholdere, i korrespondancesagerne, i landdagsarkiver, i afdelinger for kontakten med den tyske kejser og rigsdag. Hertil kommer Christian III's og efterfølgeren Frederik II's korrespondance med udenlandske fyrster og teologer. Undersøgelserne vanskeliggøres også af, at begrebet *tyrkerskat* i den første periode kunne betyde den formueskat, som man indførte i 1544, idet man ændrede den hidtidige formueskat (*Gemeiner Pfennig*) til at være en tyrkerskat. Men man anvendte ordet *tyrkerskat* også om den såkaldte *Baugeld*, dvs. den skat, som rigsdagen bevilgede i 1548 til bygning og vedligeholdelse af grænsefæstninger som forsvaret mod de tyrkiske tropper. Somme tider kan det være vanskeligt at se, hvilken tyrkerskat der menes, når der i akterne tales om den. Til dette kommer det generelle problem med arkivmaterialet fra ældre tid, at det naturligvis ikke er bevaret i sin helhed.

Jørgen Bæk Simonsen bringer i sin *Islam med danske øjne. Danskeres syn på islam gennem 1000 år* en fyldig gennemgang af Martin Luthers holdning til de tyrkiske muslimer, citerer *Den augsburgske Bekendelses* artikel 1 om Gud med fordømmelsen af *muhamedanerne*, nævner, at det er et af folkekirkens bekendelseskrifter og udtrykker den opfattelse, at man i den danske reformationskirke videreførte den katolske kirkes syn på islam og muslimer. Han går dog ikke nærmere ind på danskeres holdninger i reformationstiden, men springer efter omtalen af Luther frem til oplysningstiden.⁶ Janus Møller Jensen har i sin bog om Danmark og korstogene i tiden 1400-1650 også behandlet holdnin-

6. Jørgen Bæk Simonsen: *Islam med danske øjne. Danskeres syn på islam gennem 1000 år*, 2004, 55-68.

gerne til tyrkerne i reformationstiden. Han bringer en grundig gennemgang af Luthers syn på tyrkerne på grundlag af Luthers skrifter og fremhæver navnlig, at man hidtil har været for lidt opmærksom på, at Luther faktisk viderefører den fra katolsk middelalder fremførte opfattelse, at deltagerne i korstog indhøstede forsikring om salighed. Luther afviser ganske vist, at man ad denne vej kunne erhverve frelse. Det var ikke som kristen, men som lydige undersåtter under fyrsten, man deltog i kampen mod tyrkerne, men dersom man ikke gjorde dette for personlig vindings skyld, men netop som lydige undersåtter, så ville man blive martyr og salig, dersom man omkom i tyrkerkrigen. Særlig vigtigt er det, at Janus Møller Jensen også går ind på danske teologers og kongers holdninger til tyrkerne i reformationstiden. Han nævner, hvorledes Poul Helgesen udgiver Erasmus af Rotterdams skrift om en kristen fyrstes opdragelse, i hvilken han beklager, at tyrkerne vil foragte de kristne fordi de ikke kan holde fred indbyrdes. Han oplyser endvidere, at Poul Helgesen anså Luther for at være lige så afskyelig som Muhammed, og han nævner Poul Helgesens henvisning til Birgitta af Vadstenas forudsigelser om tyrkernes og de lutherske kætters fremmarch. Janus Møller Jensen fremdrager også væsentlige træk i Peder Palladius' og Niels Hemmingsens holdninger. Til belysning af Niels Hemmingsens holdning citerer han den engelske titel på dennes *Ennarratio Psalmi LXXXIV*, som lover angreb mod bl.a. tyrker. Han nævner fordømmelsen af muslimerne i *Fremmedartiklerne* (1569) og omtaler salmen *Vågn op, vågn op* i *Hans Thomissøns salmebog* (1569). Janus Møller Jensen mener endvidere, at der ikke kan være tvivl om, at Christian III blev orienteret om tyrkernes fremmarch lige så hurtigt som tyske fyrster blev det, og at kongen var lige så optaget af tyrkerproblemet som de tyske teologer, men at han var af den opfattelse, at lutheranerne ikke skulle kræve religionspolitiske indrømmelser for til gengæld at støtte kejserens oprustninger mod tyrkerne. Videre hævder han, at efterfølgeren, Frederik II, gik ind for en mere aktivistisk, militant luthersk politik, og han nævner, at to danske adelsmænd i de nævnte to kongers tid deltog i tyrkerkrige.⁷

7. Janus Møller Jensen: *Denmark and the Crusades 1400-1650*, Leiden 2007, 220-266.

Selvom afsnittet, som vedrører tiden under Christian III og Frederik II kun udgør en mindre del af hele Janus Møller Jensens bog om Danmark og korstogene, er der tale om en grundig gennemgang af holdninger til tyrkerfaren hos danske teologer og konger i reformationstiden, hvor karakteristiske udsagn og handlinger fremdrages. Det er den første sammenhængende beskrivelse af dette emne, og jeg er stort set enig i de vurderinger, som anlægges i hans bog, som jeg først fik kendskab til efter at nærværende fremstilling var udarbejdet. Kritiske bemærkninger til den har jeg nu indarbejdet undervejs i tekst og noter. Min fremstilling af holdninger hos teologerne er noget udbygget i forhold til det og anderledes disponeret. Dertil kommer, at jeg nærmere har undersøgt informationsniveauet hos de to konger Christian III og Frederik II. Endelig er mine afsnit om kravene om betaling af tyrkerskatten for Holstens vedkommende nye i forhold til den hidtidige forskning.⁸

8. I det følgende bringes citater fra tysksprogede kilder som regel i min danske oversættelse, kursiveret. De danske tekster fra 1500-tallet gengives som regel på nu-dansk. Kun af og til bringes den originale tekst. Desuden anvendes uden videre *katolsk* om datidens romersk-katolske kirke.

VI. KILDER OG LITTERATUR

1. UTRYKTE KILDER

RIGSARKIVET, KØBENHAVN

Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling (TKIA, arkivnr. 274)

A. Perioden indtil 1670:

A, 18, 1552-53.1556-57. 1566-67. 1581-82, Inländische Registratur.

A, 62, 1559-1586, Breve til Fred. II fra hertug Adolf af Gottorp.

A, 64, 1539-1558, Breve til Chr. III fra hertug Hans d. Ældre.

A, 65, 1559-1580, Breve til Fred. II fra hertug Hans d. Ældre.

A, 77, 1555-1598, Relationer fra statholder Heinrich Rantzau.

A, 83, 1539-1564, Relationer fra Johan Rantzau.

A, 97, 1556, Akter vedr. striden mellem kongen og hertugerne Hans og Adolf.

A, 127, 1551-1588, Landdagsakter.

A, 175, 1540-1670, Originale kgl. åbne breve.

A, 176, 1563-1670, Fælles og hertugelige trykte åbne breve.

Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling (TKUA, arkivnr. 301)

Alm. del 1 (til 1676):

1-019 ff, 1544-1588, Ausländisch Registrant, div. år.

3-026, ca. 1500-1700, Realia, R (Rigs- og kredsskatter af Holsten).

Speciel del:

Tyskland. Kejseren:

- 4-1, 1522-1564, Brevveksling med kejserne Carl V og Ferdinand I.
- 4-2, 1559-1610, Brevveksling med kejserne Maximilian II, Rudolf II m. fl. Tyskland. Gesandtskabsrelationer:
- 5-2, 1540-1557, Rigsdagsakter.
- 5-3, 1546-1582, Rigsdagsakter.
- 5-122-125, 1546-1557. 1582, Gesandtskabsrelationer.
- 5-235, 1570-71, Afskrifter af relationer fra...Adam Tratziger.
- 7-1, 1543-1766, Nedresachsiske kredsakter.
- 7-2-42, 1544-1545, Nedresachsiske kredsakter.
- 11-A I, 1-3, 1526-1558, Preussen, Breve fra hertug Albrecht til Christian III.
- 13-2, 1522-1575, Braunschweig-Lüneburg, Breve fra Heinrich d. Y.
- 20-2, 1540-1546, Hessen, Breve fra landgreve Philipp.
- 27-1, 1524-1668, Magdeburg, Breve fra ærkebiskopper, kapitel og stad.
- 30-3, 1553-1563, Mecklenburg. Breve fra hertug Ulrich til Chr. III, Fred. II, Heinrich Rantzau.
- 30-4-9, 1564-86, Mecklenburg, Breve fra hertug Ulrich til Frederik II.
- 40-4, 1552-1556, Sachsen. Breve fra kurfyrst August.
- 40-5+6+9, 1557-1563, Sachsen, Breve fra kurfyrst August.
- 40-10, 1549-85, Sachsen. Breve fra kurfyrstinde Anna.
- 73-1, 1516-1576, Rusland. Brevveksling ml. zarerne Vasili Ivanovitsch og Ivan IV Vasilievitsch og Chr. II, Chr. III, Fred. II.

De sønderjyske Fyrstearkiver (arkivnr. 607)

Hans den Ældres arkiv (HdÆ ark.), Sager på papir

A. Kopibøger:

A 1, 1-3, 1544-1580, Åbne breve og domme.

A 3, 1-11, 1543-1580, Lukkede breve.

B. Koncepter og indkomne breve:

B, 8, 1534-1558, Breve fra Christian III.

B, 9, 1558-1580, Breve fra Frederik II.

B, 11, 1544-1580, Breve fra hertug Adolf af Gottorp.

B, 12, 1547-1577, Breve fra den tyske kejser og medlemmer af kejserhuset.

B, 20, 1542-1580, Breve fra de kgl. statholdere Johann og Heinrich Rantzau.

B, 23, Breve fra andre, fra Joachim Moller, 1560-1569.

C. Indre forhold i hertugdømmerne:

C, 28, 1548-1577, Sager vedr. landdagen og forhandlinger med regeringsråderne.

E. Forholdet til det tyske rige, tyske fyrster og øvrige udland:

E, 48, 1542-1560, Sager vedr. tyske rigsskatter og Holstens andel deri.

E, 51, 1530-1576, Sager vedr. tyske rigsdage.

E, 52, 1544-1577, Sager vedr. kreds dagene, pk. I-V.

DET KGL. BIBLIOTEK, KØBENHAVN,
CENTER FOR MANUSKRIFTER OG BOGHISTORIE

Anne Krabbes kopibog, Gl. Kgl. Samling 844, fol.

2. TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

(Når intet udgivelsessted er nævnt, er det København)

Andersen, Emilie (udg.): *De Hansborgske Registranter*, 2. Bd., *Breve i uddrag 1543-1549*, 1949.

Andersen, Emilie: *Politik og Historieskrivning i det 16. Aarhundrede*, i: *Festskrift til Erik Arup*, 1946, 157-165.

Andersen, J. Oskar: *Paulus Helie I*, 1936.

Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, I- II, 2001.

Asmussen J. & A. L. J. Michelsen: *Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein, Lauenburg*, II, Altona 1834.

Augustijn, Cornelis: *Erasmus von Rotterdam*, München 1986.

- Backus, Irena: *Theobald Thamer*, in: *Bibliotheca Dissidentium*, ed. André Séguenny, Tom. III, Baden-Baden 1982, 71-152.
- Bainton, Roland H.: *Michael Servet 1511-1553 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte Nr. 178, Jahrg. 66 und 67/1)* Gütersloh 1960.
- Balle, Søren og Niels Geert Bolvig (udg.): *Christian III's Rentemesterregnskaber, I-IV*, 1999.
- Becker, Hermann: *Der Speyrer Reichstag von 1570*, Mainz 1969.
- Bibl, Viktor: *Maximilian II. Der Rätselhafte Kaiser. Ein Zeitbild*, Hellerau bei Dresden 1929.
- Bobzin, Hartmut: *Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa. (Beiruter Texte und Studien Bd. 42)*, Beirut 1995.
- Bohnstedt, John W.: *The infidel Scourge of God, The Turkish Menace as seen by German Pamphleteers of the Reformation Era (Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Vol. 58)* Philadelphia 1968, 1-58.
- Brandt, Otto: *Heinrich Rantzau und seine Relationen an die Dänischen Könige*, München 1927.
- Brecht, Martin: *Die frühe Theologie des Johannes Brenz (Beiträge zur Historischen Theologie Bd. 36)* Tübingen 1966.
- Brecht, Martin: *Johannes Brenz*, i: *TRE* 7, 1981, 170-180.
- Brecht, Martin: *Martin Luther Bd. 2, Ordnung und Abgrenzung der Reformation 1521-1532*, Stuttgart 1986.
- Brenz, Johannes: *En Offuermaade herlig oc skøn/ Nyttelig oc Salig Predicken som den Eruerdige oc høylerde Herre Her Johannes Brentius gjorde om løgen oc sandhed, Nu nyllig fordansket aff Niels Jensen født i Randrup*, 1559 (LN 435).
- Brenz, Johannes: *Auslegung der Evangelien / so man durch das gantz Jar / auff einen jeden Sonntag in den Kirchen pflegt furzutragen / Erstmals in lateinischer Sprach verzeichnet durch den Ehrwürdigen Herren Johann Brentzen. Nachmals Verdeudschet durch M. Jacobum Grettern*, Frankfurt 1560.
- Brenz, Johannes: *Nogle vdkaarne oc saare nyttelige Predicken om en christelig Penitentz oc Leffnit. 25 Predicken, oversat af Hagen Laurentsson*, 1563.

- Brenz, Johs.: *Evangelion quod inscribitur, secundum Ioannem (...)* vol. I, Halae Svevorvm 1545, vol. II, smst. 1548.
- Brenz, Johs.: *In Evangelion, quod inscribitur, secundum Lucam (...)* I- II, Frankfurt a. M. 1557.
- Bretschneider, C.G. (Hg.): *Corpus Reformatorum. Philippi Melantonis Opera*, Halis 1823 ff.
- Brink, Claudia, se Kappel, Jutta.
- Brück, A.: *Theobald Thamer*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. X, Freiburg 1965, sp. 10.
- Bugenhagen, se Vogt, O.
- Camerarius, Joachim: *De Rebus Turcicis Comentariorum II*, Francofurti 1598.
- Camerarius, Joachim, se Jørgensen, Niels.
- Christensen, Peter: *Opfattelsen af Islam i Vesten. En gammel fjende genopstår*, i: Kristiansen og Rasmussen 1988, 107-116.
- Christensen, Torben, se Luther.
- Colding, Poul: *Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III.s og i Begyndelsen af Frederik II.s Tid*, 1939.
- Colding, Poul: *En kidnappingaffære i det 16. aarhundrede (Historie. Jyske Samlinger, Ny række IX,4,1972,574-612)*.
- Corvinus, Antonius: *Postilla offuer de Søndagis Euangelia som falde om alt Aarit. For de fattige sogneprester oc Husfædre bescreffuen aff Antonio Coruino. Och vdsæt paa ræt Danske aff Petro Parvo Rosæfontano*, 1540 (LN 49).
- Damgaard, Peter: *Ekstraordinære bededage i Danmark 1551-1686*, i: *Kirkehistoriske Samlinger* 2006, 101-136.
- Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave, red. Sv. Cedergreen Bech, 1-16. 1979-1984.
- Den Blodige oc Gruelige Slachting / Som den store Tørck Soldan Selimus nyligen haffuer tabt*, 1579.
- Den Danske Salmebog*, 2003.
- Deutsche Reichstagsakten, Jüngere Reihe, unter Kaiser Karl V.*
- Bd. II, *Unter Kaiser Karl V.* (bearb. Adolf Wrede), Gotha 1896; Bd. 12, 1-2, Speyer 1542 (bearb. Silvia Schweinzer-Burian), München 2003; Bd. 15, Speyer 1544

- (bearb. Erwein Eltz), Göttingen 2001; Bd. 18, Augsburg 1547/48 (bearb. Ursula Machoczek), München 2006.
- Deutsche Reichstagsakten. Reichsversammlungen 1556-1662*, Augsburg 1582 (bearb. Josef Leeb), München 2007.
- de Boor, Albert: *Beiträge zur Geschichte des Speirer Reichstages vom Jahre 1544*, Strassburg 1878.
- Ehmann, Johs. (Hg.): *Ricoldus de Montecrucis, Confutatio Alcorani (1300). Martin Luther, Verlegung des Alcoran (1542). Kommentierte lateinisch-deutsche Textausgabe (Corpus Islamo-Christianum 6)* Würzburg 1999.
- Ellinger, G.: *Philipp Melanchthon. Ein Lebensbild*, Berlin 1902.
- En Ny Psalmebog medt flere Psalmer, 1553*, Facsimileudgave 1983.
- En sandru / gruelig oc forskreckelig ny Tidende aff Vngern / huorledis den Stad Temesuar / som nu hørde Tyrckeren til / formedelst Guds synderlige tilladelse / bleff i it Øyeblik slet oc aldels forderffuet / omstyrt / forsprengt oc nedsiuncken, 1576.*
- Erasmus af Rotterdam: *Institutio Principis Christiani*, i: Werner Welzig (Hg): *Erasmus von Rotterdam. Ausgewählte Schriften, latein/deutsch*, Bd. 5, Darmstadt 1968, 111-357,
- Erasmus, Desiderius: *Expositions of the Psalms*, in: *Collected Works of Erasmus* Vol. 64, ed. Dominic Baker-Smith, Toronto 2005.
- Fehr, Hans: *Massenkunst im 16. Jahrhundert*, Berlin 1924.
- Fessler, Ignaz A.: *Geschichte von Ungarn*, 2. Aufl. Bearb. Ernst Klein, Bd. III (1457-1576), Bd. IV (1576-1705) Leipzig 1874. 1877
- Fischer, Erik: *Melchior Lorck. En dansk vagants levnedsløb i det 16. århundrede*, i: *Fund og Forskning i det kongelige biblioteks samlinger*, XI, 1964, 33-72.
- Fischer, Erik: *Melchior Lorck*, i: *DBL* 9, 1981, 112-115.
- Fischer, Erik: *Melchior Lorck i Tyrkiet*, 1990.
- Fischer, Erik, with Ernst Jonas Bencard and Mikael Bøgh Rasmussen: *Melchior Lorck*, Vol. 1-4, 2009.
- Fischer-Galati, Stephen: *Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521-1555 (Harvard Historical Monographs XL III)* Cambridge 1959.
- Foglietta, Uberto: *De causis magnitudinis Turcici & virtutis ac felicitatis Turcarum in bellis perpetuae*, Lipsiæ 1595.

- Forster, Edward Seymour: *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq Imperial Ambassador at Constantinople 1554-1562*, Baton Rouge 2005.
- Frauenholz, Eugen v.: *Des Lazarus von Schwendi Denkschrift über die Politische Lage des Deutschen Reiches von 1574 (Münchener Historische Abhandlungen, Zweite Reihe, 10. Heft)* München 1939.
- Gierow, Krister: *Den evangeliska Bönelitteraturen i Danmark 1526-1575*, Lund 1948.
- Glebe-Møller, Jens: *Niels Hemmingsen*, DBL 6, 1980, 247-249.
- Grane, Leif (udg.): *Confessio Augustana*, 1959.
- Grundtvig, N.F.S.: *Sang-Værk til den danske Kirke* I, 1837. Ny udgave I,1, 1982.
- Gölner, Carl: *Tvrčica*, I- III, Bukarest/ Baden-Baden 1961-1978.
- Hansen, Anita: *Gud til ære og kirken til opbyggelse. Niels Hemmingsens homiletik*. Utrykt prisopgave, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, 1994.
- Hansen, K.: *Hertug Hans den ældre i Haderslev*, i: *Historisk Tidsskrift* Række 6, Bd. 4, 1877, 341-428.
- Hansen, Reimer: *Heinrich Rantzau als Politiker*, in: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* Bd. 97, Neumünster 1972, 15-38.
- Helie, Paulus (Poul Helgesen): Marius Kristensen (udg.): *Skrifter af Paulus Helie*, I-VII 1932- 1948.
- Helk, Vello: *Dansk norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660. Med en matrikel over studerende i udlandet*, Odense 1987.
- Hemmingsen, Niels: *Postilla eller Forklaring offuer Euangelia, som almindelige om Søndage oc andre Hellige Dage Predickis i den christne Kircke*, udg. Rasmus Hanssøn Reravius, 1576.
- Hemmingsen, Niels: *Liffsens Vey/det er en vis og Christelig Vnderuisning/om huad det Menniske skal videltro oc gjøre/som det euige Liff vil indgaa*, 1570.
- Hoffmann, Georg: *Sigismundus Suevus Freistadiensis, ein schlesischer Pfarrer aus der Reformationszeit*, Breslau 1927
- Hoffmann, Gottfried Ernst: *Die Herzogthümer von der Landesteilung 1544 bis zur Wiedervereinigung Schlesiens 1721*, in: *Geschichte Schleswig-Holsteins* (hg. Olaf Klose) 5. Band, Neumünster 1986, 3-111.

- Hollweg, Walter: *Der Augsburger Reichstag von 1566 und seine Bedeutung für die Entstehung der Reformierten Kirche und ihres Bekenntnisses* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche, hg. Paul Jacobs u. A. Bd. 17) Neukirchen –Vluyt 1964.
- Hubatsch, Walther: *Albrecht von Brandenburg-Ansbach. Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preussen 1490-1568*, Köln 1960.
- Haarløv, Sten: *Poul Helgesens teologiske standpunkt*, 2007.
- Irmscher, Johs.: *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa* (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin Bd. 32), Berlin 1962, 235-241.
- Jacobsen, Lis (udg.): *Peder Palladius' Danske Skrifter I-V*, 1911- 1925.
- Janssen, Johs.: *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*, Bd. III, IV, V, Freiburg i. Breisgau 1883. 1885. 1886.
- Jensen, Janus Møller: *Denmark and the Crusades 1400-1650* (Barbara Crawford et al. (ed.): *The Northern World*, Vol. 30), Leiden. Boston 2007.
- Jeppesen, Leon: *Adelsvældens skatter 1536-1660* (Dansk Skattheorie III), 2004.
- Jespersøn, Niels: *Gradual. En almindelig Sangbog*, 1573
- Jonas, Justus: *Das siebend Capitel Danielis / von des Türcken Gottes lesterung vnd schrecklicher morderey / mit vnterricht*. Wittenberg (1530).
- Jordan, Karl: *Heinrich Rantzau als Wegbereiter des Humanismus in Schleswig-Holstein*, i: Johs. Irmscher (Hg.): *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa* (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin Bd. 32), Berlin 1962
- Jorga, N.: *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Bd. III, Gotha 1910.
- Jung, Martin H.: *Johannes Brenz*, in: *RGG* 4. Aufl. I, 1998, 1751-1752.
- Jørgensen, Niels: *Sigismund Svevus, Herodis Bancket eller Giestebud...Joachim Camerarius, Den merckelige Historia lom det skadelige oc iammerlige slag vdi Ungerland / som skede ad Mogacium*, 1581.
- Kappel, Jutta und Claudia Brink (Hg.): *Mit Fortuna übers Meer. Sachsen und Dänemark – Eben und Allianzen im Spiegel der Kunst (1548-1709)*, Dresden 2009.
- Kappel: *Zwischen Koldinghus und Annaburg. Lebenslinien der dänischen Prinzessin Anna als Kurfürstin von Sachsen*, in: Kappel 2009, 91-95.

- Kaufmann, Thomas: *“Türckenbüchlein”. Zur christlichen Wahrnehmung “türckischer Religion” in Spätmittelalter und Reformation (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte Bd. 97)* Göttingen 2008.
- Kawerau, G.: *Johann Spangenberg*, in: *Realencyclopädie für Theologie und Kirche 3. Aufl.*, bd. 18, Leipzig 1906, 563-567.
- Kissling, Hans Joachim: *Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines “Komplexes”*, in: *Südost-Forschungen*, hg. v. Mathias Bernath, Bd. XX III, München 1964, 1-18.
- Klemming, G.E.: *Heliga Birgittas Uppenbarelsen*, 3, Stockholm 1861.
- Koch, Ernst: *Andreas Musculus und die Konfessionalisierung im Lutherthum*, i: H.C. Rublack (Hg.): *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte Nr. 197)* Gütersloh 1992, 250-273.
- Koch, Ernst: *Johann Spangenberg*, RGG 7, 2004, 1536.
- Koch, M.: *Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilian II.*, Bd. II, Leipzig 1861
- Kohnle, Armin: *Türkenkriege*, in: *TRE* 34, 2002, 181-183.
- Koranen*, oversat af Ellen Wulff, København 2006.
- Kornerup, Bjørn (udg.): *Hans Tausens Postil I- II (1539)*, 1934.
- Kornerup, Bjørn (udg.): *Confessio et ordinatio ecclesiarum Danicarum anno MDLXI conscripta*, 1953.
- Kornerup, Bjørn: *Det lærde Tidsrum 1536-1670*, i: Bj. Kornerup og Hal Koch (red.): *Den danske Kirkes Historie*, IV, 1959, 11-379.
- Köhler, Manfred: *Melanchthon und der Islam. Ein Beitrag zur Klärung des Verhältnisses zwischen Christentum und Fremdreigionen in der Reformationszeit*, Leipzig 1938.
- Kristiansen, Kristof K. og Jens R. Rasmussen (red.): *Fjendebilleder og Fremmedhad*, 1988.
- Laurentssøn, Hagen, se Brenz
- Lausten, Martin Schwarz: *König Christian III. von Dänemark und die deutschen Reformatoren. 32 ungedruckte Briefe*, i: *Archiv für Reformationsgeschichte* Jg. 66, 1975, 151-182.
- Lausten, Martin Schwarz: *Biskop Niels Palladius*, 1968.

- Lausten, Martin Schwarz: *Religion og politik. Studier i Christian III's forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559*, 1977.
- Lausten, Martin Schwarz: *Peder Palladius og kirken 1537-1559*, 1987.
- Lausten, Martin Schwarz: *Christian III og kirken 1537-1560*, 1987.
- Lausten, Martin Schwarz (udg.): *Kirkeordinansen 1537/1539*, 1989.
- Lausten, Martin Schwarz: *Samarbejdet mellem Christian III og biskop Peder Palladius om de ekstraordinære bededage*, i: I. Brohed (red.): *Reformationens konsolidering i de nordiske lænderne 1540-1610*, Oslo 1990, 45-56.
- Lausten, Martin Schwarz: *Christian II mellem paven og Luther. Tro og politik omkring "den røde konge" i eksilet og i fangenskabs rene (1523-1559)*, København 1995.
- Lausten, Martin Schwarz: *Kirke og synagoge. Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoksi (ca.1100-ca.1700)*, 2. oplag, 2002.
- Lausten, Martin Schwarz: *Danmarks kirkehistorie*, 3. udg., 2004.
- Lausten, Martin Schwarz: *Kirkehistorie. Grundtræk af Vestens kirkehistorie*, 6. oplag, 2005.
- Lausten, Martin Schwarz: *Peder Palladius. Sjællands første lutherske biskop*, 2006.
- Lausten, Martin Schwarz: *L restridigheder i den lutherske kirke efter reformationen*, i: E. Harbsmeier o.a. (red.): *Retten og den rette lære. En bog om l resagers behandling i folkekirken*, 2007, 77-95.
- Lausten, Martin Schwarz: *Zwischen Glaube und Macht. Lutherus Triumphans in Sachsen und Dänemark*, in: Jutta Kappel und Claudia Brink (Hg.) 2009, 25-29.
- Libellus de ritu et moribus Turcorum*, 1530, WA 30, II, 198-208.
- Loehr, Johanna (Hg.): *Dona Melanchthoniana. Festgabe für Heinz Scheible zum 70. Geburtstag*, Stuttgart-Bad Canstatt 2001.
- Lorck, Melchior: *Ein liedt vom Türcken vnd Antichrist* (1559), Franckfurt a. M. 1568.
- Lockhart, Paul Douglas: *Frederik II and the Protestant Cause. Denmark's Role in the Wars of Religion, 1559-1596*, Leiden Boston 2004.
- Luther, Martin: *Luthers skrifter i udvalg*, red. Torben Christensen o.a. I-IV, 1962-1964.

- Luttenberger, Albrecht P.: *Kurfürsten, Kaiser und Reich. Politische Führung und Friedenssicherung unter Ferdinand I. und Maximilian II.* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abt. Universalgeschichte Bd. 149) Mainz 1994.
- Luther, Martin: *Grund und Ursach aller Artikel*, 1521, WA 7, 309-457.
- Luther, Martin: *Ob Kriegsleute auch in seligem Stande sein können*, 1526, WA 19, 623-662.
- Luther, Martin: *Vom Kriege wider die Türcken*, 1529, WA 30, II, 107-148.
- Luther, Martin, Dr. *Werke, kritische Gesamtausgabe*, 1 ff, Weimar 1883 ff.
- Luther, Martin, *Briefwechsel*, 1 ff, Weimar 1930 ff.
- Luther, Martin, se Truelsen, Chr.
- Lutz, Heinrich: *Christianitas Afflicta. Europa, das Reich und die päpstliche Politik im Niedergang der Hegemonie Kaiser Karls V. (1552-1556)*, Göttingen 1964.
- Lyster, Jens, under medvirken af Jens Højgård (udg): *Hans Christensen Sthens Skrifter II*, 2003.
- Malling, Anders: *Dansk Salmehistorie I. VIII*. 1962. 1978.
- Mau, Rudolf: *Luthers Stellung zu den Türken*, i: Helmar Junghans (Hg.): *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546*, I, Berlin 1983, 647-662.
- Maurer, Wilhelm: *Historischer Kommentar zur Confessio Augustana*, I, Gütersloh 1976.
- Melanchthon, Philipp: *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstentum zu Sachsen*, 1528, i: E. Sehling (Hg.): *Die evangelischen Kirchenordnungen*, I, Leipzig 1902.
- Melanchthons fortale til Georg Major: *Enarratio epistolae Pauli scriptae ad Ephesios*, Wittenberg 1552, i CR 7, 994-998.
- Melanchthon, Philipp: *De Mahometi secta et regno* (1558), i: CR 12, 1073-1081.
- Melanchthon, se Bretschneider.
- Melanchthon, se Scheible.
- Mirbt, Carl: *Theobald Thamer*, i: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, 19. Band, Leipzig 1907, 580-582.

- Mollerup, V.: *Danmarks Riges Historie 1536-1588*, i: Johs. Steenstrup o.a. (red.): *Danmarks Riges Historie III*, 1903.
- Musculus, Andreas: *Prophecey vnd Weissagung / vnsers Herrn Jesu Christi / von dem zunahenden vnglück vber Deutschland*, Franckfurt a.d.O. 1557.
- Neukirch, Albert: *Der niedersächsische Kreis und die Kreisverfassung bis 1542 (Quellen und Darstellungen aus der Geschichte des Reformationsjahrhunderts, Bd. X)* Leipzig 1909.
- Neue Zeitung. Des Türckischen Keisers Absagbrieff / so er newlich dem Römischen Könige Ferdinando / bey seinem Legaten zugesand. Vns armen Christen erschrecklich vnd sehr erbermlich zu hören*, Franckfurt 1556.
- Nieuwe tydinghe van des turcischen Keysers ontegebrief*, Antwerpen u.å.
- Nicklas, Thomas: *Um Macht und Einheit des Reiches. Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522-1583)*, in: *Historische Studien* Heft 442, Husum 1995.
- NN: *Et skrift imod de Lutherske og de Høilærde i Kiøbenhavnns Universitet (ca. 1543)*, i: *Danske Magazin* 5. Bd., 1751, 260-271.
- Palladius, Peder, se Jacobsen, Lis
- Palladius, Petrus: *Catalogus Hereticorum*, Wittenberg 1557.
- Palladius, Petrus: *In Threnos Ieremiæ*, Wittenberg 1560.
- Palladius, Petrus: *De novis Hæresibus seu Svermeriis suæ Aetatis Commonefactio*, ed. H. P. Resen, 1638.
- Pedersen, A.F. Nørager: *Prædikenens idéhistorie*, 1980.
- Peters, Chr.: *Melanchthon und Brenz. Eine Freundschaft in Briefen*, in: Johanna Loehr (Hg.): *Dona Melanchthoniana. Festgabe für Heinz Scheible zum 70. Geburtstag*, Stuttgart-Bad Canstatt 2001, 277-311.
- Press, Volker: *Rudolf II. (1576-1612)*, in: Schindling 1990, 99-111.
- Platow, Michael: *Philipp Melanchthons Stellung zu den "Türken"*, i: *Luther. Zeitschrift der Luther-Gesellschaft*, 73. Jg., 2002, 140-153.
- Rabe, Horst: *Reichsbund und Interim. Die Verfassungs- und Religionspolitik Karls V. und der Reichstag von Augsburg 1547/1548*, Köln 1971.
- Reinkowski, Maurus: *Türkei*, in: *TRE* 34, 2002, 171-180.

- Römer, Christof: *Kling, Melchior*, in: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 12, Berlin 1980, 76-77.
- Richter, Matthias: *Andreas Musculus*, i: *RGG* 4. Aufl., 5, 2002, 1593.
- Ritter, Gerhard: *Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert*, Berlin 1950.
- Ritter, Moritz: *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des dreissigjährigen Krieges, 1555-1648*, Bd. I (1555-1586), Stuttgart 1889.
- Rosaefontanus, se Corvinus
- Rosenkilde, Volmer: *Nogle hidtil ukendte Lorentz Benedicht-tryk m.m.*, i: *Nordisk Tidsskrift for Bok- og Biblioteksvæsen* Årg. XXIX, 1942, 80-88.
- Rothenberg, Gunther Erich: *The Austrian Military Border in Croatia 1522-1747* (*Illinois Studies in the Social Sciences* Vol. 48), Urbana 1960.
- Rudersdorf, Manfred: *Maximilian II. (1564-1576)*, in: Schindling 1990, 79-97.
- Rørdam, H.F.: *Kjøbenhavns Universitets Historie* II, 1872.
- Rørdam, H.F. (udg.): *Danske Kirkelove*, I- III, 1881-1889.
- Sascerides, Johannes: *De Agni, seu Christi Victoria contra Gogum & Magogum libri Quatuor*, Hafniæ 1577.
- Scheible, Heinz (Hg.): *Melanchthons Briefwechsel, Regesten 1-8*, Stuttgart-Bad Canstatt 1977-1995.
- Scheible, Heinz (Hg.): *Melanchthons Briefwechsel, Texte Bd. T 1-9*, Stuttgart-Bad Canstatt 1991-2008.
- Schindling, Anton u. Walter Ziegler: *Die Kaiser der Neuzeit 1519-1918*, München 1990.
- Schulze, Winfried: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung*, München 1978.
- Schumacher, Andreas (Hg.): *Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dänemark vom Jahr 1522 bis 1663*, I- III, Kopenhagen und Leipzig 1758-1759.
- Sicken, Bernhard: *Ferdinand I. (1556-1564)*, in: Schindling 1990, 55-77.
- Simonsen, Jørgen Bæk: *Islam med danske øjne. Danskeres syn på islam gennem 1000 år*, 2004.

- Sjøberg, Erik: *Levede Poul Helgesen endnu længe efter reformationen?* i: *Kirkehistoriske Samlinger* 2007, 7-54.
- Skovgaard, Johanne: *Henrik Rantzau*, i: *DBL* 11, 1982, 622-627.
- Sleidanus, Johann: *Commentariorum de statu Religionis et Reipublicæ, Carolo Quinto Cæsare, Libri XXVI*, Argentorati 1576.
- Spangenberg, Johann: *Postilla, Das ist Auslegung der Episteln vnd Euangelien lauff alle Sontag vnd fürnemesten Fest /durchs gantze Jar. Für die jungen Christen / Knaben vnd Mägdelein / in Fragstück verfasst*, Nürnberg 1584.
- Spangenberg, Johann: *Postilla. Vdlæggelse paa Søndagis oc Hellig dagis Episteler oc Euangelier, som læsis det gantske Aar igennem, beridt paa Spørmaal. Aff D. Johan Spangenberg. Fordansket aff Peder Tidemand*, Lübeck 1595.
- Spuler, Bertold: *Die Europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)*, in: *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, N.F. Bd. XI, Breslau 1935, 53ff, 171-222, 313 ff.
- Steglich, Wolfgang: *Die Reichstürkenhilfe in der Zeit Karls V.*, in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, hg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt 11, 1972, 7-55.
- Sthen, H.C.: *Nogle merkelige Vdkaarne Bøner, kortelig at bede*, 1574 -1578.
- Svevus, Sigismund, se Jørgensen, Niels
- Tausen, Hans, se Kornerup, Bjørn
- Thet Nøye Testamenth (1524)*, *Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden genudgivet i Facsimile* ved Bertil Molde og Volmer Rosenkilde, bind I, København 1950.
- Thomissøn, Hans (udg.): *Den danske Psalmebog / met mange Christelige Psalmer, 1569*, Facsimileudgave 1997.
- Tidemand, Peder: *En deylig Bøne Bog met mange Christelige Bøner / nu besynderlige i denne sidste farlige tid nyttelige / at søge hielp oc trøst hos Gud met i vor mangfoldige store trang oc nød. Tilsammen dragne oc fordanskede aff Peder Tidemand*, 1563.
- Tidemand, se Spangenberg
- Troels-Lund, T.: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, 4. udg. bd. 3, u.å.
- Truelsen, Chr. (overs.): *Martin Luther, Mod tyrken og jøden, tre udvalgte skrifter*, Ribe 1999.

- Vndsigelse Breff Som den Tyrckiske Keyser nu nylige haffuer tilskreffuit den Rommerske Keyserlige Maiestat Rudoplhus. Oss arme Christne forferligt oc ynckeligt at høre, 1593 (LN 1603)
- Vogt, Otto (Hg.): *Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel. Mit einem Vorwort und Nachträgen von Eike Wolgast unter Mitarbeit von Hans Volz*, Hildesheim 1966.
- Volz, Hans: *Beiträge zu Melanchthons und Calvins Auslegungen des Propheten Daniel*, i: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Vierte Folge V, LXV II. Band, 1955/56, 93-118.
- Wallmann: Johs.: *Habermann, Johann*, i: RGG, 4. Aufl., 3, 2000, 1364.
- Wegener, C.G. (udg.): *Samling af Kong Christian den Tredies Breve, navnlig til anseete tydske Reformatorer*, i: *Aarsberetninger fra Det Kgl. Geheimearchiv*, I, 1852-1855.
- Wendebourg, Dorothea: *Reformation und Ortodoxie. Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573-1581 (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte Bd. 37)* Göttingen 1986.
- Wolgast, Eike: *Die kurpfälzischen Beziehungen zu Kursachsen*, in: Helmar Junghans (Hg.): *Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618*, Stuttgart 2007, 13-31.
- Wulff, D.H.: *Biskop Oluf Chrysostomus' s Fortegnelse over Prasternes Bøger i Vendelbo Stift*, i: KS 3.R. I, 1874-1877, 165-212.
- Wulff, Ellen, se *Koranen*
- Zeeberg, Peter: *Heinrich Rantzau. A Bibliography*, 2004.
- Özyurt, Senol: *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert (Motive. Freiburger Folkloristische Forschungen Band 4)* München 1972.

3. FORKORTELSER

(se de fuldstændige titler i ovennævnte litteraturliste)

- AG: Wegener (udg.): Samling af ...Breve.
- Bl. Blad.: Anvendes efterfulgt af bogstaver i alfabetisk rækkefølge i ældre bøger i stedet for sidetal.
- BBr: Vogt, Otto (Hg.): Dr. Johannes Bugenhagen.
- DS: Lis Jacobsen (udg.): Peder Palladius.
- HdÆ Ark.: Hans den Ældres arkiv, Rigsarkivet
- KS: *Kirkehistoriske Samlinger.*
- LN: Lauritz Nielsen: *Dansk bibliografi.*
- MBW: Scheible, H. (Hg.): *Melanchthons Briefwechsel.*
- RA: Rigsarkivet.
- RTA: Deutsche Reichstagsakten.
- Schum. A. Schumacher (Hg.): *Gelehrter Männer Briefe.*
- SPH: Marius Kristensen o.a. (udg.): *Skrifter af Paulus Helie.*
- TKIA: Tyske Kancelli Indenrigske Afdeling, Rigsarkivet.
- TKUA: Tyske Kancelli Udenrigske Afdeling.
- v. vers.: Anvendes ved bibelhenviisninger.
- WA: *Dr. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, bd 1ff, Weimar 1883 ff.
- WABr: *Martin Luthers Briefwechsel*, i: ovennævnte værk.

Register

- Abraham 32, 46, 49, 96
Adam 54, 96, 99, 218, 219
Adolf af Gottorp 14, 160, 164, 168-170, 172, 174-178, 180, 200, 202, 202-206, 210-214, 218, 222-223, 239-242, 245-258, 260, 262-264, 268, 269, 272-275, 283, 289, 290
Ahlefeldt, Bendix 249
Ahlefeldt, Clement von 244
Alber, Erasmus 117
Albertsen, Hans 122
Albrecht af Preussen 159, 163-165, 282, 294
Albrecht, pfalzgreve 203
Alexandrouitz, Bogdan 230, 232-233.
Ali, pasha 194
Andersen, Emilie 171, 177
Andersen, J. Oskar 72
Andersen, N. K. 109
Andresen, Ludvig 290
Anna, kurfyrstinde 209-210, 228, 293
Annas, ypperstepræst 85
Appel, Charlotte 124
Arendt, Niels Henrik 104
Arius 33, 79, 86, 87
Arup, Erik 177
August, kurfyrste 183, 185-190, 194, 203-205, 207, 209, 213-216, 218, 221, 227-230, 232-235, 266, 282-285, 289
Augustijn, Cornelis 64
Augustin 102
Aurifaber, Johann 198-200, 202, 282, 293
Avenarius, se Habermann
Backus, Irena 39
Bainton, Roland H. 88
Baker-Smith, Dominic 64
Balle, Søren 44, 201, 289
Barby, Anders von 225
Baron, Frank 138
Basilicus, Jacob 197
Batory 235
Becker, Hermann 219-220
Benedict, Laurentz 136
Bernath, Mathias 12
Bertram, Daniel 249
Beyer, Georg 214
Bille, Evert 53
Bille, Wiveke 53
Birgitta af Vadstena 16, 72, 73, 75
Bodtker, Bonaventura 262, 263
Bohnstedt, John W. 11, 45, 46, 129
Bolwig, Niels Geert 44, 209, 289
Bonifacius III 85
Brandt, Otto 225

- Brecht, Martin 23, 43, 53
- Brenz, Johs. 43-55, 201, 278, 282, 283, 291-295.
- Breuning, Wolfgang 211
- Brink, Claudia 209
- Brohed, I. 120
- Brück, A. 39
- Buchholzer, Georg 40
- Bugenhagen, Johann 19, 154-156, 187, 196-198, 202, 222, 278, 282, 284, 286, 293
- Bugge, K. E. 81
- Bullinger, Heinrich 40
- Busbecq, Ogier Ghise-
lin de 130, 134, 180, 182, 223
- Buscoducensis, Hein-
rich 40, 197, 200
- Calvin, Jean 40, 87
- Camerarius, Joachim 28, 138, 281
- Carion 40, 41, 82
- Carl, ærkehertug 245, 267
- Chaireddin Barbarossa 156, 159, 162
- Christensen, Peter 129
- Christensen, Torben 25, 72, 76
- Christian II 68, 69, 73, 75, 76, 78, 173
- Christian III 9, 14-20, 26, 27, 34, 37, 40, 43, 44, 49, 54, 58-60, 76, 80, 103-105, 119-122, 130, 145, 149, 154-180, 183-214, 222-224, 241, 273, 281-290, 292-294
- Christine, prinsesse 160
- Christoffersen, Lisbet 104
- Chrysostomus, Oluf 44, 45
- Cicero 155
- Clammer, Balthasar 175, 176
- Cochlaeus, Johs. 22
- Colding, Poul 289
- Collinus, Matthäus 40
- Corper, Sebastian 222
- Corvin, Anton 45
- Cranach, Lucas 68
- Dal, Erik 109
- Damgaard, Peter 120
- Danckfort, Hans 256, 258, 259, 262
- Daniel, profet 23, 27-30, 37, 41, 42, 46, 97
- David 37, 113, 115, 133
- Dingel, Irene 27
- Doria, Andrea 191
- Dorothea, prinsesse 160
- Ehmann, Johs. 24
- Ehrencron-Müller, H. 53, 137
- Elisabeth, dronning 68, 160
- Ellinger, Georg 40
- Eltz, Erwein 150, 151, 171
- Erasmus af Rotterdam 16, 63, 64-67, 75, 78, 279, 291
- Esajas 44
- Ezekiel 29, 37, 91, 99, 132, 158
- Fabritius, Alb. 144
- Fehr, Hans 136
- Ferdinand I 11, 128, 130, 143, 144, 147, 150-158, 161, 169, 172, 174, 180, 183-186, 188-190, 194-196, 198-206, 209,

- 210-216, 224, 239,
240, 282-287
- Fessler, Ignaz A. 205
- Filip, discipel 48
- Fischer, Erik 131, 134,
224
- Fischer-Galati, S.A.
12, 150, 153
- Foglietta, Uberto 138
- Forster, Edward Sey-
mour 182
- Fotinus 87
- Frans I 11, 151, 166,
169, 283, 287
- Freder, Johann 118
- Frederik, hertug 177
- Frederik II 9, 14-17,
53, 90, 95, 104, 109,
119, 127, 130, 131,
135, 208, 215, 222-
276, 280, 281, 283,
286, 288-290, 293,
294
- Friedrich, administra-
tor 174
- Friedrich, kurfyrste
221
- Friis, Astrid 177
- Fuchs, Caspar 169,
177, 191, 192, 241,
282
- Fædder, Niels Jensen
112
- Georgius de Hungaria
76
- Gierow, Krister 123
- Glebe-Møller, Jens 95
- Goldschmidt, Johann,
se Guldsmed
- Goliath 133
- Grane, Leif 37
- Gregor XIII 220
- Gretter, Jacob 49
- Grip, Karsten 175,
179
- Grumbach, Wilhelm
von 245, 246
- Grundtvig, N. F. S.
111, 113
- Guldberg, Ove Høegh
111
- Guldsmed, Hans 201
- Gustav Vasa 165
- Göllner, Carl 12, 129,
138, 143
- Habbakuk 145
- Habermann, Johann
124, 126, 128, 292
- Hadrian 82
- Hagar 49
- Hans d. Yngre 257,
274
- Hans d. Ældre 14,15,
121, 130, 164, 166-
168, 170-178, 180,
202-206, 210-215,
222, 223, 237-245,
248-263, 273, 283,
289, 290, 293
- Hans, prins 160
- Hansen, Anita 98
- Harboe, Ludvig 111
- Harbsmeier, Eberhard
104
- Hardenberg, Alb. 205
- Hartmann, Hans 175
- Hessenstein, Johann
von 225
- Heath, Michael J. 64
- Heeren, A.H.L. 182
- Helk, Vello 137
- Heinrich d. Y. af
Braunschweig 165
- Heinsenius, Erasmus
58
- Helgesen, Poul 14, 16,
67-80, 277, 280
- Helie, se Helgesen
- Hemmingsen, Niels
16, 19, 53, 95-101,
104, 277, 279, 291
- Herodes, konge 85,
87, 138, 140, 142
- Hess, Marcus 233
- Hilten, Johs. 23, 37,
38, 82, 91, 93, 120,

- 121, 158, 278, 279,
292
- Hjort, Peder 111
- Hoffmann, Gottfried
Ernst 138, 225, 237
- Hollweg, Walter 216
- Hubatsch, Walther
163, 165
- Højgård, Jens 124,
125, 128
- Haarløv, Sten 73, 75,
78
- Ibrahim, Dragoman
223
- Irmscher, Johannes
225
- Isak 96
- Ismael 132
- Ismaïl 224
- Ivan IV Vasilievitsch
233
- Jakob 71, 96
- Jakobs, Paul 216
- Janssen, Johs. 12, 166,
217, 219, 220, 222,
246, 265
- Jensen, Janus Møller
15-17, 25, 40, 82,
95, 106, 112, 122,
144, 198, 200
- Jensen, Niels 47
- Jeremias 97
- Jespersen, Leon 170,
289
- Jespersen, Niels 109
- Joachim II af Branden-
burg 11, 163-165
- Johann Friedrich af
Sachsen 161, 162,
195, 282
- Joachim Friedrich, ad-
ministrator 257
- Johann Wilhelm af
Sachsen 200
- Johannes Døber 138,
140, 141
- Jonas, Justus 19, 26-
34, 37, 45, 46, 108,
129, 134, 157, 277,
278, 282, 291, 293
- Jordan, Karl 225
- Jorga, N. 12, 137, 166,
182, 191, 205, 216,
219
- Josef 88
- Juan de Austria 226
- Julius af Braunschweig
257
- Judas 71
- Jung, Martin H. 43
- Junghans, Helmar 22,
183, 184
- Jørgensen, Niels 137,
138, 140, 141, 143
- Kajfas 85
- Kallandt, Hans 249
- Kappel, Jutta 209
- Karl V 10, 11, 14, 63,
68, 130, 149-154,
157, 160-152, 166-
169, 172, 173, 176-
180, 187, 202, 210,
217, 273, 282, 284,
287, 294
- Karl IX 220
- Karlstadt, Andreas Bo-
denstein v. 31
- Kaufmann, Thomas
129
- Kawerau, G. 27, 56,
58
- Kerinth 87, 88
- Kingo, Th. 111, 280
- Kissling, Hans Joa-
chim 12
- Klemming, G. E. 73
- Kling(e), Melchior
184, 194, 195, 282
- Koch, Ernst 56, 58
- Koch, Hal 106
- Kohls, Ernst-Wilhelm
117
- Kohnle, Armin 11

- Konneritz, Asmus von 214
- Konstantin d. Store 87
- Kornerup, Bjørn 60, 81 104, 106
- Krabbe, Anne 144, 145, 147, 281
- Kram, Franz 183, 184, 191-205, 282, 285
- Kristensen, Marius 69
- Kristiansen, Kristof K. 129
- Kyrillos 85
- Köhler, Manfred 27, 28, 35
- Lamprecht, Karl 12
- Laurentssøn, Hagen 53
- Laurids, præst 47
- Lauridsen, Anders 45
- Lausten, Martin Schwarz 20, 27, 44, 56, 58, 60, 69, 76, 80-88, 95, 101, 103, 104, 118, 120, 122, 157, 161, 168, 177, 179, 184, 185, 190, 192, 195, 198, 200-205, 209, 220, 287, 289
- Lestarchos, Hermodoros 197
- Ligne, Johan von 225
- Lockhart, Paul Douglas 222
- Loehr, Johanna 45
- Lorck, Melchior 130-134, 293
- Lottern, Hieronimus 209
- Lukas, evangelist 45, 47, 71
- Ludvig II 10, 138, 141, 142, 149, 194, 266
- Ludvig, kurfyrste 266
- Luther, Martin 15, 16, 19, 20-25, 27, 28, 33, 34-38, 42-47, 64-79, 82, 88, 93, 98, 107, 108, 112, 116, 118, 129, 131, 134, 149, 154, 155, 161, 197, 201, 209, 222, 277, 278, 282, 288, 291-293
- Luttenberger, Albrecht P. 240
- Lutz, Heinrich 153, 158, 182
- Lübbecke, Johs. 155
- Lüder, Andreas 174
- Lündstadt, Hans von 174
- Lyster, Jens 112, 117, 124, 125, 128
- Machoczek, Ursula 153
- Mahomet Bascha, oberst 239
- Major, Georg 19, 37, 38, 121, 158, 200, 222, 288
- Malling, Anders 108, 109, 111, 113, 118, 156
- Malvezzi, gesandt 153
- Maria 22, 85, 86, 88, 134, 218, 272
- Maria, dronning 106, 142
- Maria, regentinde 166
- Markus, evangelist 71
- Martinuzzi, Georg 153, 157, 158, 198
- Mau, Rudolf 22
- Matthæus, evangelist 71
- Maurer, Wilh. 37
- Maximilian II 11, 130, 216, 219, 221, 233, 242, 244-246, 250, 251
- Melanchthon, Philipp 19, 26-28, 35-43, 45, 53, 79, 82, 84, 87, 93, 103, 121, 122, 129, 134, 138, 156-

- 159, 195-202, 222,
278, 282, 286, 288,
291, 293
Mikael 156
Mikkelsen, Hans 13,
68-71, 73
Mirbt, Carl 39
Molde, Bertil 69
Moller, se Möller
Mollerup, V. 166, 244
Moritz af Sachsen 153
Moses 61, 96, 98
Muhammed 16, 22,
27, 29, 31-33, 40-43,
46-50, 61, 62, 65,
70-72, 76, 79, 84-86,
94, 97-100, 102,
132, 192, 193, 277-
279, 285
Munichhausen, Hil-
mar von 225
Musculus, Andreas 55-
59, 83, 84, 89, 91,
278, 291
Müntzer, Th. 31
Möller, Joachim 174,
223, 243, 245

Nero, kejser 70
Nestorius 85, 86, 94
Nicklas, Thomas 220
Noah 96

Obernburger, Johann
178
Olsen, Albert 177
Osman I 10, 150
Ottheinrich, kurfyrste
130
Otto Truchsess von
Waldburg 130

Palladius, Niels 19, 56,
58
Palladius, Peder 16,
19, 55, 56, 58, 60,
80, 82-95, 98, 103,
118-121, 277, 279
Paul af Samosata 87,
88
Paulus 32, 47, 62, 67,
71, 72
Pedersen, A.F. Nør-
ager 98
Peter, discipel 62, 72
Peters, Chr. 45
Petersen, Johann 136
Petrovic, Peter 157,
197
Pflug, Tam 175
Philipp af Hessen 27,
39, 159-162, 165,
282
Pius V 220
Platow, Michael 35,
43

Pontoppidan, Erik
111
Porphyrius 79

Rabe, Horst 153
Ramming, Malachias
248
Rantzau, Breide 179,
180, 256
Rantzau, Christoffer
244
Rantzau, Daniel 244
Rantzau, Friedrich
236
Rantzau, Heinrich
206-208, 213, 214,
224-228, 235-237,
245-247, 250-253,
257-268, 272-275,
283, 286, 289, 294
Rantzau, Henneke
268
Rantzau, Johann 167
Rantzau, Tönnis 256
Rasmussen, Jens R.
129
Reich, Joachim 268,
271
Reinkowski, Maurus
11
Reravius, Rasmus
Hanssøn 98
Resen, H. P. 88

- Resen, Peter Hansen 136
 Reuter, Gert 179, 250
 Richter, Matthias 56
 Rinck, Johann 64
 Ricoldo da Monte Crucis 24
 Ritter, Moritz 216, 217, 219
 Roggendorff, militærmand 157
 Rosenkilde, Volmer 69, 136
 Rothman, Hans 248
 Ruber, Hans 230, 233
 Rublack, C. 56
 Rudolf, kejser 145, 146, 234, 238, 252-259, 264, 266, 268, 274, 275
 Rørdam, H. F. 105, 106, 201

 Sara 49
 Sascrides, Johs. 102
 Scheible, Heinz 46, 138
 Schetz, Erasmus 166, 167
 Schröder, Franz 249
 Schwendi, Bastian 207
 Schwendi, Lazarus von 219, 220

 Schulze, Winfried 129, 150, 178, 217, 219, 221, 250, 289, 290
 Schumacher, Andreas 44, 58, 122, 195, 198, 222
 Schweden, Reinholt zur 231
 Sebottendorff, Damian 190, 250-252, 258-260, 275
 Sehested, Benedikt 169, 170, 177
 Sehested, Emke 244
 Sehling, Emil 37
 Selim I 10, 197, 229
 Selim II 216, 136, 137, 229, 230, 245, 281, 293
 Sergius, munk 41, 79
 Servet, Michael 39, 40, 87, 88, 98
 Setton, Kenneth 28
 Shaw, Michael H. 138
 Sigmund, administrator 195
 Simonsen, Jørgen Bæk 15
 Sjøberg, Erik 80
 Skovgaard, Johanne 225

 Sleidan, Johann 88, 201
 Sommerfeldt, Joachim 167
 Steglich, Wolfgang 10, 12, 150
 Stephan, Walter 290
 Spangenberg, Johann 58-62, 278, 291, 292
 Spuler, Bertold 160
 Steenstrup, Johs. 244
 Sthen, Hans Christensen 124, 126-128, 280, 292
 Suleiman den Prægtige 10, 11, 131-134, 141-150, 155, 159, 166, 180, 182, 183, 185, 189, 195, 204, 207, 216, 222, 224, 244, 245, 281, 293, 294
 Svave, Peter 26, 177, 282
 Svevus, Sigismund 137

 Tahmasp, shah 224
 Tausen, Hans 19, 80-82, 277, 279, 291
 Tausendschön, Hans 246
 Terents 45

- Thamer, Theobald 38, 39, 87
- Thomesen, Hans 16, 109-115, 118, 201, 280, 288, 292, 295
- Tidemand, Peder 60, 122, 123, 280, 292
- Token, Poul 256
- Tratziger, Adam 218, 219
- Troels-Lund, T. 90
- Trolle, Børge 84
- Truelsen, Chr. 23
- Tønning, Hans 244, 249,
- Ulrich af Mecklenburg 229-233, 237-239, 266-268, 270, 276, 283
- Ulrich af Württemberg 188, 229
- Ungnad, David 229
- Wacker, Andreas 206
- Wallmann, Johs. 124
- Wegener, C.F. 202
- Veltwijk, Gerhard 157
- Welzig, Werner 63, 64
- Vese, Johs. 226
- Widding, S. 112
- Wilhelm af Oranien 102
- Wolgast, Eike 183, 184, 222, 263, 266
- Wrede, A. 168, 176
- Wulff, Conrad 215
- Wulff, D. H. 45
- Zápolya, Isabella 153
- Zápolya, Johann 10, 11
- Zápolya, Johann Sigismund 157, 186, 195-200, 215
- Zeeberg, Peter 225
- Zschoch, Hellmut 27
- Özyurt, Senol 106, 107